

ULUSLARARASI SİYASET DUVARINDA

GÖLGE OYUNU

DENİZ ÜLKE
ARIBOĞAN

ULUSLARARASI SİYASET DUVARINDA

GÖLGE OYUNU

DENİZ ÜLKE
ARIBOĞAN

HAZIRLAYAN: MUHAMMET NEGİZ

Kaynak: Arıboğan, D. Ü., “*Uluslararası Siyaset Duvarında Gölge Oyunu*”, (Hazırlayan: M.Negiz), 16 Eylül 2022, Trabzon.

Teşekkür: Sayın Deniz Ülke Arıboğan hocama bu metni paylaşma izni verdiği için çok teşekkür ederim.

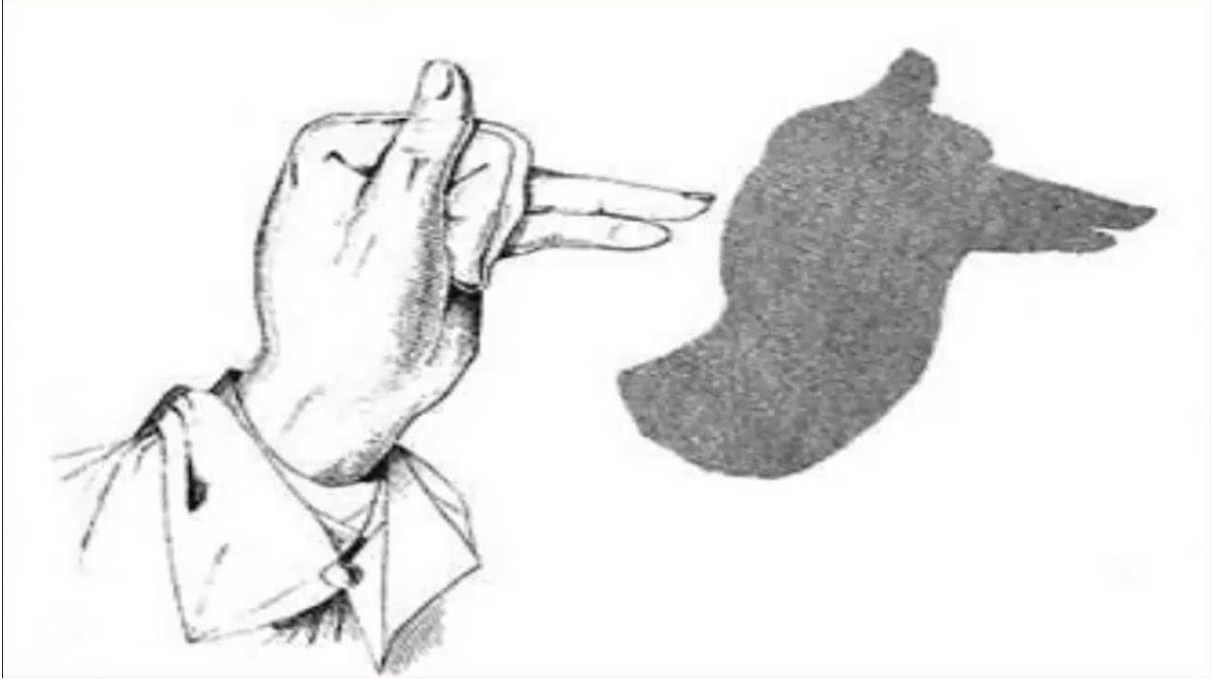
İçindekiler

ULUSLARARASI SİYASET DUVARINDA GÖLGE OYUNU	7
Bakin bir elma ağacı o kadar çok işe yarar ki.....	10
Küresel sistem neyi yaşadı?.....	11
Endüstri 4.0 ne yapıyor?.....	12
Ve yeni politik evrenimiz.....	13
Şimdi, nereye gidiyoruz?.....	13
Yeni bir orta çağ fikri... Yeni orta çağın doğuşu.....	13
Sosyal fay hatları.....	13
Ve savaş endüstrilerinin yükselişi.....	14
Krizler Yüzyılı.....	14
11 Eylül.....	15
2008-2009 Ekonomik krizi.....	15
Ve üçüncü kriz... Pandemi krizi.....	15
Dördüncü-beşinci kriz ne olacak?.....	16
Beşinci Kriz.....	16
Geleceğin Liderleri	16
Ve duvarlı dünya.....	17
Ve totaliter sistemlerin yükselişi.....	18
Demokrasi iyi bir sistem midir?.....	19
Ve yeni ortaçağ.....	19
Ve üstelik sosyal medya.....	20
Artı, yeni dinler, yeni tanrılar, yeni peygamberler.....	20
Ve duvarların arkasına hapsedilmiş uluslar.....	21
Ve sosyal fay hatları.....	21
Kaynaklar	23
Notlar	24

ULUSLARARASI SİYASET DUVARINDA GÖLGE OYUNU¹

Geçtiğimiz günlerde düzenlenen 13. Yerel Zincirler Buluşuyor konferansının konuşmacılarından birisi de Doğuş Üniversitesi'nden Prof. Dr. Deniz Ülke Arıboğan oldu. Konuşmasının önemli bir kısmını not almaya çalıştım. Sonlarına erişemediğim ama ilerleyen dönemlerde akıllarda kalacak ve tartışılacak olan bu önemli sunumu hem metin haline getirdim hem de görsel ve kaynakça ilaveleri yaptım. Araştırmacı ve okurlara yararlı olmasını dilerim.

*

Ben, tabii doğal olarak kendi perspektifimden, bir siyaset bilimci olarak analiz etmeye çalışacağım. Bugün **“yeniden yerele”** diyerek başlattığımız bu sloganın aslında geri planında **“eskide ne olduğu”** var. Eskiden globaldeydik. Küresel köyün içindeydik. Şimdi neden yerel değerler bu kadar önem kazanmaya başlıyor?

Bunu sadece pandemiyle, iklim değişikliğiyle vb. mi analiz edeceğiz yoksa bunun siyasi boyutu da mı var? Yani bir ekonomist muhtemelen dünyayı ekonomik veriler içerisinde analiz eder. Bir teolog açısından dünyayı ilahi veriler, kutsal kitaplar üzerinden değerlendirmek doğrudur. Bir tüccar neye sattığı, neye aldığı ile ilgili bakar. Bizdeki işletme körlüğü de bu. Her şeyi getirip getirip politik mecralara sokuyoruz. Bildiğimiz de bu. Onun için ben de bir perspektif olarak size olayın uluslararası politik düzlemde neden bizi yerele dönmeye teşvik ettiğini anlatmaya çalışacağım.

Bu (görsel) benim yol haritamdır. Ben bir işletmeci değilim ama kendime göre bir teori geliştirmiştım. “4S Formülü” diye bir şey. “Strategic, Smart, Sellable, Sustainable...”

---

¹ Muhammet Negiz | Karadeniz Teknik Üniversitesi İİBF İşletme Bölümü

Tablo: Yol Haritamız 4 S Formülü

Yani akıllı, ferasetli, stratejik ve aynı zamanda satılabilir ve sürdürülebilir olması işletmemizin ve işlerimizin...

Stratejik dediğimiz şey, dünyanın bütünü ile ilgili... Yani çevremizde ne olup bittiğine dair.

Smart dediğimiz bizim kendi kapasitemizle ilgili... Dünyada bunlar değişiyor ama biz neyiz? Biz bunlara adapte olabiliyor muyuz?

Sellable, dünyada sosyolojik değişimler, alım-satım davranışları, iktisadi davranışlar, motivasyonlar nasıl değişiyor? Ona uygun, satılabilir bir ürün mü elimizdeki?

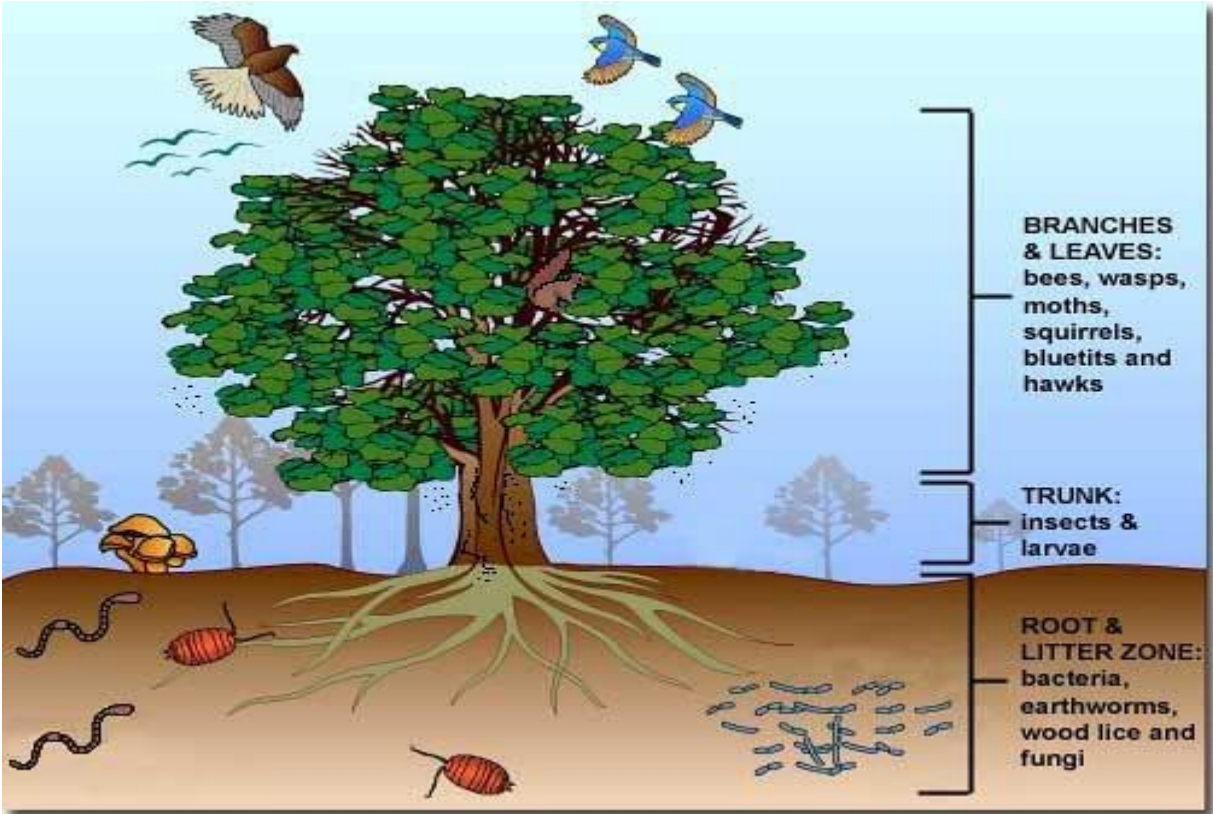
Ve aynı zamanda bu sürdürülebilir mi? “Bu sene maskeyi sattım, seneye pandemi biter. Bu maskeler elimde patlar mı?” muhabbeti bu da...

Ben şimdi **birinci aşamadaki**, “strategic” çevremizde neler olup bittiğiyle ilgili duruma bakacağım...

Bu (resim), aslında çok basit bir resim gibi görünüyor. Bazen basit şeyler dünyayı anlamamızda çok fazla fayda sağlıyor. Bakmakla görmek arasındaki farka dairdir. Bu bir elma ağacı... Bazen derslerde öğrencilerime de gösteririm. “*Ne görüyorsunuz? Anlatın*” diye ısrar ederim böyle. Herkes işte, “*Yeşil yapraklar, kırmızı elmalar, dallar...*” Yani baktığımız zaman ortada bir elma ağacı olduğunu görebilirsiniz ama görmek başka bir şeydir.

Görmek dediğimiz şey, bir kere her şeyden önce o ağacın bir zeminin üzerinde yerleşik olduğunu görmektir. Onun köklere sahip olduğunu görmektir. Onun ürünlere sahip olduğunu görmektir ve onun bir ekosistemin parçası olduğunu görmektir.

Kaynak: (Permaculture News, 2010)

Çevremizde karşı karşıya kaldığımız hiçbir sorun... Bu bir terör sorunu olabilir, Rusya'nın Ukrayna'ya saldırması meselesi olabilir, Amerika'nın uyguladığı birtakım politikalar olabilir,

İsrail-Filistin meselesi olabilir, aklınıza gelebilecek her şey bir ekosistemin parçasıdır. Hiçbir şey boşlukta üremez. Diğer faktörlerden bağımsız olarak analiz edilemez.

Bakın bir elma ağacı o kadar çok işe yarar ki...

Farz edin ki bir intihar bombacısını anlatıyoruz. İntihar bombacısına baktığınız zaman belinde, elinde, yeleğinde falan kendini patlatmaya hazır birini görebilirsiniz. Ama bu, onu doğuran sosyolojik şartları, sosyolojik zemini, tarihsel şartları, bundan beslenenleri, bunun asalaklarını... Görmediğimiz medya falan gibi, silah satıcıları gibi, yani bir sorunun büyümesinden beslenenleri... Çünkü her ağacın gövdesinde karıncalar vardır, kuşlar yuva yapmıştır, ağacı kestiğiniz zaman en çok onlar zarar görecektir. Çünkü o ağaç onların yuvasıdır. Artı, o ağaçların başka işlevleri vardır. Mesela petrol fiyatlarının etkilenmesini sağlıyor olabilir. Büyük bir terör saldırısı. Yani ağacın bir karbondioksit-oksijen salan bir bitki olması gibi. Ağacın dalından mobilya yapabildiğiniz gibi, kâğıt yapabilmemiz gibi elma ağacı sadece meyveye yaramaz. Elmanın içindeki kurdu da göreceksiniz üstelik. Bazı elmanın içinde bile, ürünün içinde bile asalağı vardır para kazanan, faydalanan, menfaat elde eden... Siyasi parti vardır, siyasi lider vardır, gazeteci vardır, birtakım iş adamları vardır, birtakım akademisyenler vardır, birtakım tüccarlar vardır. Hepsini bulabilirsiniz!

Onun için bir şeye baktığımız zaman, hayatımızda ne olursa olsun, bir şeye baktığımız zaman, onu bir ekosistemin içerisine yerleştirmek zorundayız. Bu, küresel sistemin temel kurallarından bir tanesidir. Her şey, o sistemin parçası! Artı, her şey birbiri ile irtibat halinde! Yani burada bir olay olduğunda, -diyelim Rusya Kırım'a müdahale ettiğinde- **“Almanya’da bunun etkisi yok”** diye bir şey yok. **“Somali’de bunun etkisi yok”** diye bir şey yok. Herkes her yerde her şeyden etkileniyor. “Küresel köy” dediğimiz aslında böyle bir şey. Muazzam bir bağlantılandırma hali var. Siyasal, iktisadi bağlantılandırma... Dijital bağlantılandırma... Hatta insan mobilitesi(hareketliliği) dolayısıyla insan bağlantılandırması...

Dünyanın küreselleşmeye başlaması hikayesi, Immanuel Wallerstein (1930-2019) diye çok mükemmel bir sol entelektüel 15. yüzyılda başlatıyor(Vikipedi, t.y.). Diyor ki; **“Dünya 1492’de Amerika’nın keşfiyle falan küreselleşmeye başladı”** diyor...

Coğrafi bakımdan dünyanın bütünselleşmeye başlaması ve dünya merkezi dediğimiz yerin Akdeniz havzasının dışına taşarak okyanus ötelere doğru yayılması gerçekten 1500-1650’li yıllarda başlamış bir şey. Yirminci yüzyıla girdiğimizde... Onun için zaten küresel çaplı savaş diyoruz I. Dünya Savaşı, II. Dünya Savaşına... Artık belli bir bölgede, sınırlı bir savaştan söz etmiyoruz. Yüzden fazla ülkenin katıldığı savaşlardan söz ediyoruz. Milyonlarca, on milyonlarca insanın hayatını kaybettiği savaşlardan söz ediyoruz.

Yirminci yüzyıla gelindiğinde artık bu “connectedness” dediğimiz bu bağlantılı olma hali olağanüstü bir noktaya gitmiş. Afrikalı askerler geliyor, Avrupalılar için Avrupa’da çatışıyor, Yeni Zelanda’dan, Avustralya’dan askerler, Çanakkale Boğazı’nı geçmeye çalışıyor I. Dünya Savaşında... Her şey, her şeyle etkileşim haline girmiş durumda...

Artı... Ne amaçla yapıldığını... Aktörler! Sistemde belli aktörler var. Ve bu aktörler özellikle de yakın döneme geldiğimizde artık sadece devletler değil...

Yani Amerika Birleşik Devletleri canı bir şey istiyor, onu yapar.

- Amerika Birleşik Devletleri kim?
- Amerikan Başkanı!
- Değil!

Amerika Birleşik Devletleri'nin "establishment"ı (müesses nizamı), CIA bir karar verir.

- CIA'de kaç karar var?
- Pentagon'da kaç kişi karar veriyor?

Amerika 21. yüzyılda da, 20. yüzyılda da girdiği bütün savaşları kendisine karşı kaybediyor zaten! Amerika'nın bir kanadı İran'ı desteklerken öbür kanadı dövüyor! Bir kanadı "*Vietnam'da savaştım*" derken öbürü durdurmaya çalışıyor. Dünyada hiçbir devlet monolitik (tek parça halinde) değil. Bugün de Putin'in davranışını, politikasını doğru bulmayan bir sürü belediye başkanı, askeri yetkili, şusu-busu Rusya'yı askeri felakete sürüklediğine dair başkaldırmaya hazırlanıyor.

Dünyanın her yerinde liderler için bir de monolitik olmayan, tek sesli olmayan o yapıyı kontrol etme problemi var, bunu da göz ardı etmememiz lazım. Artı, bu sistemde ilişkileri tek düzlemde analiz edemezsiniz. Yani politik bir mesele gibi görünür, son derece iktisadi bir meseleye, ticari bir probleme, kültürel bir faktöre dönüşebilir. Bunları da göz ardı etmemek lazım.

Nereden geldik?

[Küresel sistem neyi yaşadı?](#)

Biraz önce Sayın Bakan'ın da söylediği o, işte endüstri 4.0'ın perakende yaşamına nasıl etki edeceğini görüyoruz ama biz aslında "avcı-toplayıcı" başladık o işe... Yani perakendenin geçmişini "avcı-toplayıcılık"tan başlatacağız.

İnsan, ürününü bir yerlerden topluyordu. Bir yerlerden avlıyordu ve getiriyordu, ailesi ile paylaşıyordu.

Tarım uygarlığına geçiş, insan uygarlığın ilk defa yerleşik düzene geçmesi... Tarım yapması, hayvan ehlileştirmesi ve üstelik bir imce durumunun ortaya çıkmasını sağladı. Yani bir yerde bir su bulunduğu zaman bütün köye götürüyordu. Ortak orduları oluşuyordu. Kendi su kaynaklarını koruyabilmek için askeri yapılar kurdular. Çünkü yağmacılar vardı. Onlara karşı

bir araya gelmek... İşte, devlet teşekküllerinin ilk defa ortaya çıktığı dönemlerden bahsediyoruz. Uygarlıklar yavaş yavaş ortaya çıkıyor.

Avcı-toplayıcı uygarlık on binlerce yıl, tarım uygarlığı binlerce yıl sürdü. Sanayi uygarlığı 1700'lerin sonunda başladı ve 1800'lerde iyice görünür hale gelen sanayi uygarlığı birkaç yüzyıl sürebildi. Yani artık sanayi uygarlığını, 1980'lere geldiğimizde çok da varlığından söz edemiyorduk. Çünkü artık insanlar sanayi ile bir malı üretmekten çok o malı satın alacak olan kitle ile ilgilenmeye başlamıştı. Yani **“tüketicinin üretimi”** söz konusuydu. Değerler empoze ediliyordu artık.

-İnsan bedeni nasıl olmalı?

-Kolesterolü ne kadar olmalı?

Bakın mesela şu su (şişesi), tarım uygarlığında Allah'ın suyu bu; bedava! Gidiyorsunuz, gümrüğünüzü falan dolduruyorsunuz. Geliyorsunuz, fazla geleni paylaşıyorsunuz. Sıfır lira!

Sanayi uygarlığında su, 1 lira diyelim. Ne yapıyorsunuz çünkü? Kaynaktan gidip tankerlerle suyu dolduruyorsunuz, fabrikaya getiriyorsunuz, hijyenik hale getiriyorsunuz, şişeliyorsunuz. Bunu yapan insanlar emek veriyor, elektrik çalışıyor, sermaye konmuş, fabrika üretilmiş, süpermarketlere götürülüyor. Bu su, bir metaya dönüşüyor sanayi toplumunda; 1 lira!

Peki bu su, sanayi sonrasında ne oluyor?

Üzerine Armani, Gucci, Prada bir marka koyuyorsunuz. Bir tane bir figür düşünün mesela. Çok enerjik, sürekli dans ediyor. Ona diyorsunuz ki, “Bu suyu iç. Bu suyu içiyorum, çok enerji veriyor, sabaha kadar dans ediyorum!”

O da bunu (suyu) alıyor. **“Dans ediyorum, bundan (sudan) kaynaklandı”** diyor. Yani bundan kaynaklanmıyor olabilir. Çok önemli değil ama ekonominin birtakım ikonlara falan ihtiyacı var. Reklamlara, bunları taşıyıcı güçlere... Hiç bilmediğimiz birtakım figürlere, ne işe yaradığını, ne ürettiğini bilmediğimiz birtakım insanlar... Ama toplumun izlediği **“influencer”**lar falan hayata girmeye başlıyor! O da insanlara nasıl yaşamaları gerektiğini, nasıl ürünler takip etmeler gerektiğini, neye benzemeleri gerektiğini falan anlatıyor ve sanayi sonrası uygarlık aslında hepimizi, o bir liralık suyu 110 liraya alabilecek “enayilikte” bir topluluğa dönüştürmeye başlıyor. Marka diye gidiyoruz, o diye gidiyoruz, bu diye gidiyoruz ve yeni bir endüstriyelleşme başlıyor. Ürünün maliyeti ile hiç bağlantılı olmayan yeni fiyatlamalar, yeni ulaştırmalar...

Endüstri 4.0 ne yapıyor?

İlginç bir biçimde, insanı önemli ölçüde devreden çıkartan, dijitalleşme ile hayatımıza gelen, 3D printerlar, robotikler, yapay zekâ, algoritmalar! Hepimizi bizden daha iyi tanıyan algoritmalar ve onun üzerinden bize rahatlıkla kırmızı pantolon seviyorsak onunla uyumlu gömlek renklerinde gömleği sunduğu gibi bize hangi yemeği öğle yemeğinde yememiz gerektiğini, hatta ne tür biri ile evlenmemiz gerektiğini, çeyizler hazırlamamız gerektiğini söyleyen bir sisteme dönüştürüyor.

Endüstri 4.0 da aslında kimilerine göre insan uygarlığının sonu... İnsan aklının çok da fazla ön planda olmadığı nakli akılla hayata devam ettiği bir düzen olarak tanımlayabiliriz. Birazdan oralara geleceğim tekrar...

Ve yeni politik evrenimiz...

Yeni politik evrenimizle ilgili şimdi Churchill'in dediği gibi, II. Dünya Savaşı'na giderken halkına diyor ki seçilirken; **“Size kan ve gözyaşı vadediyorum”** diyor. Çünkü kendinden bir önceki başbakan, Hitler'i yatıştırma politikası uygulamış, yatıştıramamış. Yani onu ikna etmenin yolu yok. Çıkıyor (Churchill) ve halkına diyor ki; **“Size kan ve gözyaşı vadediyorum.”**

Milyonlarca insan ölüyor. İngiltere halkına sunduğu şey: Zafer! II. Dünya Savaşının zaferi... Onun için zaman zaman kan ve gözyaşı vadeden analizler duyabilirsiniz. Her kan ve gözyaşı mutlaka sonu çürümeyle ve ölümle bitecek değil. Sonunda zaferle çıkmak mümkün. Sorun, stratejinin doğru kurgulanması... Yani insanların tam bir pirinci satarken ne yapıyorsa, ülkenin stratejisini yaparken de onu yapmak zorunda. Doğru yöneticiler, doğru liderler ülkelerini krizlerden hopyaya-zıplaya çıkartıyor. Onun için çok akıllı olup yöneticilerimize de destek vermemiz lazım. Her kim olursa olsun. Bu politikalar üstü bir hassasiyettir.

Şimdi, nereye gidiyoruz?

Küresel krizler yüzyılına giriyoruz. Bahsedeceğim. Duvarlarla örülen coğrafyalar ve yıkılan küresel köy algısı dönemine giriyoruz.

Nedir bu duvarlar? Onlardan bahsedeceğim çünkü **“yeniden yerele”** derken aslında duvarlı dünyanın önünü anlatıyorsunuz. 2018 yılında yazdığım kitap “Duvar” olarak piyasaya çıktı, İngilizceye de çevrildi (Bkz: (Arıboğan, t.y.)). O yıllarda henüz bu kadar çok duvardan bahsedilmiyordu. Bugün herkes duvardan bahsediyor. Türkiye'nin duvarı Akdeniz kıyısında bütün Suriye hattını kapatıyor, Irak'ı kapatacak, İran'ı kapatacak, Ermenistan'ı kapatacak...

Mayınları temizlediğimiz bir coğrafyaya duvarlar örüyoruz şimdi. Neden bunu yapıyoruz?

Bu bir küresel ruh mu? Zamanın ruhu mu? Yoksa bizim bir anda kafamıza mı esti? Bunlardan bahsetmek lazım.

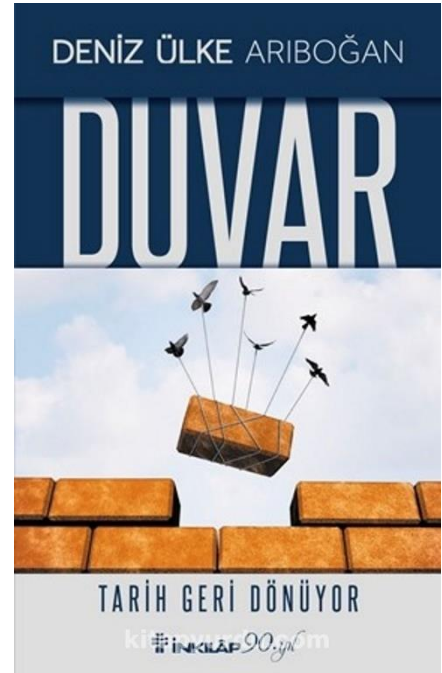
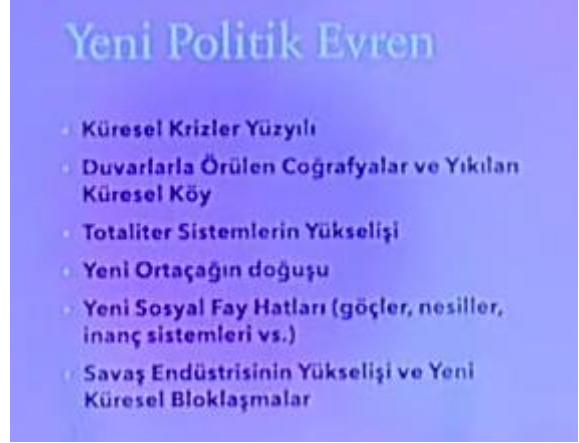
Totaliter sistemler, dünyanın her yerinde yükseliyor.

“İlliberal demokrasilerin yükselişi” deniliyor buna... Yani özgürlükçü olmayan demokrasiler. Bu totaliter sistemler ille babadan oğula geçen, soyluluk ya da dinen tanınmış şeyler değil. Adam totaliterin baya önde gidene olarak çıkıyor.

Yeni bir orta çağ fikri... Yeni orta çağın doğuşu...

Sosyal fay hatları...

Daha önce hayatımızda olmayan... Bilmediğimiz fay hatları... Sadece işte mezhepti, laik, dinciydi, oydu-buydu derken... Şimdi göçler üzerinden gelen ırk hatları, biyolojik şeyler bütün

dünyada yaygınlaşıyor bunlar. Yetişkinler arası farklar oluşmaya başladı. Nesiller arasında her zaman fark vardı ama ilk defa politik davranış farklılığına dönüştü. Gençlerin oy verdiği kitle ile belli bir yaş grubundan sonrasının oy verdiği kitle dünyanın her yerinde farklılaşıyor. Çok net bir biçimde!

Üstelik şöyle de bir durumumuz var; İnsan ömrü çıkmış yüz yıla... Yüz yıla geldikten sonra... Mesela benim bir arkadaşım otuz sekiz yaşında emekli oldu. 18 yaşında babası onu sigortalı yapmış. 38 yaşında emekli oldu. Biz ona bundan sonraki hayatı boyunca devlet olarak emekli maaşı ödenecek.

Bu emekli maaşı eskiden yetmişte ölünce insanlar hani ellide (emekli) olunca yirmi yıl ödeniyordu. Kırtan yüze kadar olan altmış yıl emekli maaşı ödenecek. Sigortası karşılanacak. Birileri çalışacak ki bu insanlara ekmek verecek. Bu, sürdürülemez bir noktaya gitti. O yüzden fonlar düşmeye başladı. Bizim nesil, çok fazla doğumu teşvik etmeden bize kalacak bir dünyayı inşa etme gayretine girdik. Dünya üzerinde çok belirgin bir biçimde nesiller arasında düşmanlığa ve ötekileştirmeye doğru giden bir durum var.

Ve savaş endüstrilerinin yükselişi...

Yeni küresel bloklaşmalar... Yirmi birinci yüzyıla nasıl girdiğimizden bahsettiğimde bunu daha iyi göreceğiz. Savaş endüstrisi, 11 Eylül saldırısında 750 milyar dolar olan askeri harcamaları bugün 2 trilyon doların üzerine taşıdı. Yani yemiyoruz, içmiyoruz, eğitmiyoruz, güzelleşmiyoruz, turizm yapmıyoruz, haldır haldır askeri endüstriyel kompleksin damarlarına kazandığımız parayı aktarıyoruz! Silah yapıyoruz, silah alıyoruz. Çünkü savaş hazırlığı var. Savaş kokusu var havada...

Neden?

Krizler Yüzyılı

Şimdi bunları tek tek analiz edelim. Neden, “krizler yüzyılı” diyoruz biz buna?

Birincisi 21. yüzyıla girerken belki hatırlayacaksınız 21. Yüzyıla girmeden baya yazılar çıkıyordu. İlk defa bilgisayarlar hayatımıza girdiği için bilgisayar sistemler çökecek diye korkuyorduk biz. “Y2K sendromu” (2000 yılı sendromu (Bilici, 1999)) deniyordu buna. Bilgisayar sistemleri 2000’li yıllara adapte olamayacakl İşte kahinler konuşuyordu... Sistem çökecek, borsalar çökecek, ekonomiler bitecek falan... Hiç öyle bir şeyler olmadı. Birleşmiş Milletler, Milenyum Zirvesinde muazzam bir toplantı yaptı o sene... Dedi ki... Zaten tarihin sonu gelmişti... 1989’da Berlin Duvarı yıkıldı, Sovyetler Birliği çöktü falan filan... Dünya zaten iyi bir dönemde... Liberalleşiyoruz, özgürleşiyoruz, demokratikleşiyoruz, küresel köyleşiyoruz, sınırlarımız kalkıyor, kucaklaşıyoruz... Bunları yaparken Milenyum Zirvesinde, kadınlara mikrokredilerin verilmesi, çevresel problemlerin çözülmesi, eğitimin artırılması, bütün dünyaya yayılması gibi şen şakrak, şampanyaların patlatılmasıyla kutlanan bir zirveye dönüştü.

Bir yıl geçmedi 21. yüzyıla gireli... 11 Eylül saldırısı ile yüzleştik.

Tarihin en büyük terör saldırısıydı. Tarihin en büyük terör saldırısı, sadece üç bin kişinin ölümü ve onun devamında teröre karşı mücadelenin çerçevesinde yüzbinlerin hayatını kaybetmesi değil sadece... Ürettiği maliyet... Demin söylediğim, iktisadi bir “shift”, bir kayma... Yani barış sektörlerine, barış üzerinde palazlanan sektörlerden güvenlikleştirme alanına doğru kayan

bir şey... Ve o arada insanlar artık insan hakkı, adalet gibi sözleri her söylediğinde yavaş yavaş kafasına vurulacak, 20 yıl içerisinde bütün o liberal demokrasi dediğimiz şeylerin dışına çıkacağımız bir dünya yaratacak. Bir güvenlikleştirme başladı...

Bunu şöyle tanımlıyorum ben; Küresel köy boyunca ve bütün bu liberal teorinin dünyada saldınl haline dönüştüğü dönem boyunca aslında onun ürettiği tek bir söylem vardı; devlete **“küçül”** diyordu sürekli... **“İktisattan çekil! Eğitimden çekil! Sağlıktan çekil! Çevreden çekil! Küçül! Küçül! Küçül!”**

11 Eylül

11 Eylül, bir güvenlik endişesi ile, bir terör korkusuyla ve büyük bir güç korkusuyla devletin yeniden sahalara dönüşüne neden oldu. Küresel köyün ilk bitişi devletin sahalara dönüşüyle başlamıştır ve 21. yüzyılın ilk saldırısıyla bu söz konusu olmuştur.

2008-2009 Ekonomik krizi

2008-2009 ekonomik krizi, sürekli olarak sistemden defedilen büyük merkez bankalarının, salt ekonomi bakanlarının, şunların-bunların sisteme müdahale etmek için yana yakıla yalvarıldığı bir dönem olmuştur. Amerika’da bir Mortgage krizinden başladı, bütün dünyaya sirayet etti. Lehman Brother battı, Citigroup kurtarıldı. Bütün dünyada devlet merkezi, kimin batıp kimin çıkacağına, kimin büyüüp kimin küçüleceğine karar verdi! Bu, bizim ülkemize de yayıldı bakın. Bizim ülkemizde de eskiden gazete patronu, başbakanın kim olacağına karar verirdi. Sonrasında, başbakan gazetenin kim tarafından yönetileceğine, patronun kim olacağına karar verir hale geldi. Muazzam bir dönüş oldu, bütün dünyada bu böyle... Yani devlet, siyasi olarak da geri dönecek bir fırsatı yakaladı iktisadi kriz sayesinde... Piyasaya girdi, iktisadi pazarları regüle etmeye başladı.

Ki bu ikinci kriz, Çin ekonomisinin hatta kısmen Rusya’nın ne kadar krizlere karşı dayanıklı olduğunu gösteren ve Batı sistemini esas olarak çarpan krizlerdir. Bakın birincisinde de bu güvenlikleştirme falan... Aşırı liberal, aşırı özgürlük falan taraftarı olduğu için Batının liberal demokrasilerini çok suçladı daha kontrolcü sistemler... İkinci kriz de aynı şekilde oldu. Devlet bu sefer iktisadi bir aktör olarak döndü.

Ve üçüncü kriz... Pandemi krizi...

Yirmi yılda üç kriz!

Pandemi krizi düşünülenin çok ötesinde bir şey! Yani biz onu biraz sağlık krizi gibi algıladık. Televizyonlar habire, son derece popüler hale gelen hekimlerle falan doldu. O hekimler artık her konuda konuşabilir hale geldi. Yani sistemin en büyük entelektüelleri haline geldiler. Sosyal medyayı, televizyonu kullanıyorlar, ediyorlar. Dünyada da etkileri var ama bizde her şeyin şeyini çıkarıyoruz, berbat bir hale getiriyoruz. Böyle bir şeye dönüştü ama onların bir bakış açısı var. Onlar dünyaya sağlık çerçevesinden bakıyorlar. Ama sağlık sadece insan bedeniyle ilgili bir şey değil. İktisadi bir açılımı var, politik bir yönü var sağlığın...

Bakın, devletler bazı yerlerde kendi vatandaşlarının bazılarını sağlık hizmeti sundular. Liberal sistemler vergi ödemeyen, sağlık sigortasını ödemeyenlere sağlık hizmeti veremediler. En yüksek insan kaybı Amerika’da... İtalya’da... İspanya’da... Bunlar liberal demokratik ülkeler... Sadece rakamlarla oynama falan değil. Bizim gibi, devletin sağlık hizmetini bedava verdiği ülkeler aslında çok daha kontrollü gittiler bu pandemi krizinde ve devlete bağlılığı

arttıran psikolojik bir faktördür bu. **“Devletim beni ölümden kurtarıyor”** düşüncesi... Artı, biyopolitik bir iktidar aracı olarak bütün sisteme verilerimizin kaydedilmesini gönüllü olarak bize sağladılar. Daha ağustos ayında 25 milyon kişi HES kodu almıştı. Nereye gittik, nerden çıktık, uçağa binebilir miyiz, AVM’ye girebilir miyiz, onu mu yaptık, sağlığımız nasıl? Bu, eskiden sosyal medya üzerinden Facebook’a, Twitter’a, Amerika’nın merkezine doğru giden bütün bilgiler bambaşka bir sistem içerisinde devlet merkezlerine doğru, devletin bilişim merkezlerine doğru aktarılmaya başladı. Bu, devletin yeniden sahalara dönmesi için bir açılmıdır.

Dördüncü-beşinci kriz ne olacak?

Bu konuda benim iki teorim var. Bence ilk büyük kriz dijital ortamda gelecek. Bu çünkü... Eğer temelde baktığımızda her krizde devleti palazlandıran, pekiştiren gücünü tahkim eden bir şey ise o zaman dijital dünya devletin en kontrol alanı dışında, devletin içinde ama kontrol edemiyor, oraya saldıracak devlet. Bir şekilde, bir kriz çıkıp, oraları kontrol edebilir hale gelecek. Bunun içerisinde sadece sosyal medya yok. Kripto paralar dünyası var, küresel finans sistemi, NF’si filan denilen alanlar var. Zaten başladı devlet merkezleriyle bunlar arasındaki çatışmalar. Yavaş yavaş oraya doğru gidecek.

Bakın, Facebook’un CEO’sunu Amerikan Senatosu karşısına oturttu, bütün verileri de aldılar ondan sonra da zaten elinden. **“Sen”** diyor, **“Facebook, 2 milyar insanın verisine sahip olacaksın. CIA’ya, bana vermeyeceksin bunu. Amerikan devletine. Dünyanın en kıymetli şeyini şirketlere satacağsın, bana vermeyeceksin. Yok öyle şey!”** deyip bunların hepsini rahatlıkla kontrol edebileceklerini gösterdiler. İnsan bedeni kontrol edilebilir bir şey. Henüz daha avatarlaşmış durumda değiliz. Hala yer kürede yaşıyoruz. Yer küreye indiğimiz andan itibaren dijitalden sistem bizi yakalıyor. Onun için de büyük bir ihtimalle dördüncü kriz dijital alanda patlayacak.

Beşinci Kriz

Beşinci krizin de iklimle ilgili olma ihtimalini çok kuvvetli görüyorum. İklimsel koşullar zaten krize çok meyyal. Bu kriz, devlete bütün üretim süreçlerini ve insanların yerleşim alanı değişikliklerini kontrol edebilme imkanını sağlayabilir. Yani bu, devlet merkezinin insan yaşamına, artık totaliterleşme yolunda, insan yaşamının her alanını kontrol edebilir şekilde ve bu bizim de gönüllü bir biçimde kabul etmemizi sağlayacak şekilde gelebilir. Kriz işi önemli arkadaşlar.

Geleceğin Liderleri

Bakın, bunu hep söylüyorlar... **“Geleceğin liderleri nasıl olmalı? Nasıl şey yapmalı?”**

İşte, dil bilmeli... Yabancı dile falan hiç gerek yok. Artık translater kulaklıklar var. Senelerdir kolejlere gittik. Orada okuduk, burada okuduk. Şimdi Kore’ye gidiyorsun Kore kulaklığı, Macaristan’a gidiyorsun Macaristan kulaklığı... Sen Türkçe konuşuyorsun, o Macarca konuşuyor. Hep beraber konuşuyorsunuz. Hiçbir ekstra dile gerek yok. Teknoloji artık her şeyi değiştirmiş durumda. İnsan mobilitesini... Daha dün Amerika’da konferans verdim. Çok rahat yapabiliyorsunuz bunları... Onun için bu teknolojik düzenin içerisinde en büyük endişemiz yeni krizlerle karşılaşmak ve kriz kontrol edebilecek karizma ve yüreklilikte... ve esneklikte... ve strateji bilen liderlerin ortaya çıkması.

Sadece pirinç satıyorsanız, sadece pirinç satmayı bilen adamla çıkamazsınız buradan... Yani pirinç satan da siyaset bilecek, dünya petrol fiyatlarını takip edecek... Bisküvi satan da

yapacağım! Meksika sınırını harika yapacağım! Çok güzel olacak o duvar. Parayı da Meksika'ya ödeteceğim” gibi şeyler... Amerikan başkanları, Amerikan stratejileri arasındaki farklılığı görmek açısından da önemli.

Hani bazen bize de söylüyorlar, **“Suriye sınırını mayından temizliyordunuz, şimdi neden duvar örüyorsunuz?”** Zamanın ruhu değişiyor. Zamanın ruhu artık **“Duvarlı dünya!”**

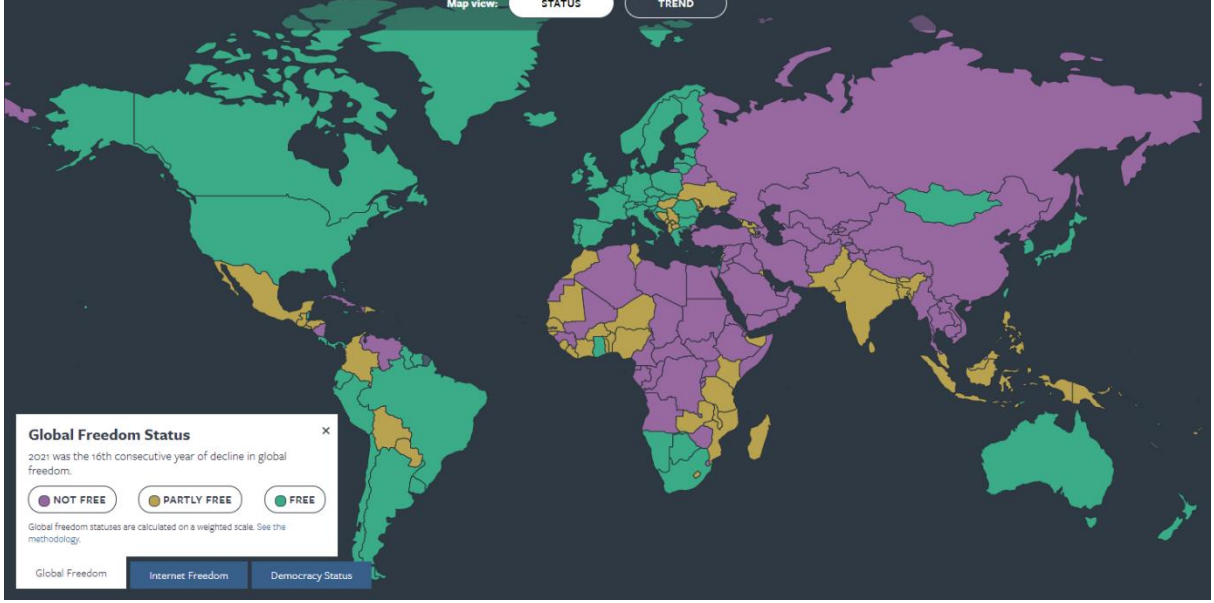
Bakın, bütün Estonya, Letonya, Litvanya... Ukrayna meselesi yüzünden... Ondan daha önce başladı ama sınırlarına duvarlar çekmeye çalışıyorlar. Yaptıkları şey sadece Rus askeri geçmesin, tankı engellesin diye değil. Tankı duvar engellemez ama bir sınır hattı çiziyor. Diyor ki, **“Baki ben NATO üyesiyim. Ben Avrupa'nın parçasıyım. Bana dokunursan o olur, bu olur.”** Korku var. Artık endişe var. Askeri yayılma stratejisi var.

Öyle Rusya'ya baktınız, Putin öyle haklıymış, böyleymiş falan... Bunu bırakın. Askeri saldırganlık en ciddi şekilde Türkiye için de tehdittir! Yani Rusya'nın Kırım'a geldiği, Suriye'ye yerleştiği... Suriye'de kendi İsrail'ini kurmuş! İran, müttefiki! Ermenistan, müttefiki! Irak da öyle! Suriye'de YPG ile, onla-bunla ayrıca görüşüyorlar. Ondan sonra **“Putin öyle mi haklı, böyle mi haklı?”** Dünyanın en haklı adamı olsa ne yazar? Yani kendimizi korumakla yükümlüüz. O açıdan askeri mantığın devrede olması ve jeopolitik bakış çok önemli bir şey. İsterseniz ilişki kurarsınız ama askeri mantıkla zaman zaman ilişkiler dalgalanabilir. Yatırım yapanlara dikkat etmelerini öneririm. Yani sürekli olarak, daimî olarak iyi gitmesi çok kolay olmayacak bir ilişki... Askerlerimizi... 30 küsur askerimizi, uçağın düşürülmesine karşılık şehit ettiğini unutmayalım! Kenarda tutalım. Burada ideolojik bir durum yok. Düşmanlık da yapmayalım ama çok dikkatli izlenmesi gereken bir yayılma stratejisi var.

Ve totaliter sistemlerin yükselişi...

Bütün dünyada 15 yıldır demokrasiler geriliyor... Aslında 90'ların sonunda Ferid Zekeriya (Fareed Zakaria) yazdı(Akyol, 2003; Zakaria, 2003). “İlleberal demokrasilerin yükselişi” diye... **“Liberal demokrasilerin düşüşü”** diye... İlleberal demokrasiler şu anlama geliyor arkadaşlar; Sandığa gidene kadar iyisin. Sandıktan bir oy fazla çıktıktan sonra artık kimsenin gözünün yaşına bakmıyorsun. Çoğunlukçu bir sistemin içinde yönetiyorsun, çoğulcu değil. Çoğunlukçu!

Bu, şu anlama geliyor... Onların iddiası da şu; **“Kardeşim siz özgürlükçü demokrasi diyerek ne yaptınız? Azınlıkların haklarının korunması ile ilgilendiniz. Size oy vermeyenlerin de haklarının korunması, etnik azınlıkların, cinsiyet haklarının, toplumsal hakların korunması üzerine bütün ilişkilerinizi, politikalarınızı bina ettiniz. Sonunda ne oldu? Sana oy veren çoğunluk istediği şeyleri yapamadı. Sana oy vermeyen azınlıklarla ilgilendin. Şimdi madem ben çoğunluğum, benim dediğim olacak”** diyor.

Kaynak: Global Freedom Status (freedomhouse.org, 2022)

Demokrasi iyi bir sistem midir?

Sahip olduklarımız içinde iyisidir ama iyi bir sistem olup olmadığını çok tartışıyorlar. Mesela antik Yunandan bugüne tartışıyoruz. Aristo'ya göre en kötüsü. "Ayakların baş, başların ayak" olduğu bir sistemdir. Dünyanın en büyük filozofu! Platon'a göre çok kötü! Yani demokrasi konusu o tarihten bugüne kadar tartışılan bir konu. Ama elimizin altındaki en iyi şey bu! Bundan daha iyisini de bulamadık. Çünkü öbürleri, yozlaşması halinde çok daha kötü sistemler. Tiranlık, otokrasi gibi bir sürü kötü sistem çıkıyor.

Biz, demokrasinin de kötüsüne razı olabilecek haklara dönüşüyoruz! Artık bütün dünyada, demokrasi kalitesinin düzeltilmesi gibi bir şey değil "**Yeni Demokrasiyle Uyumlaşma**", kurumsal-kitlese uyum sağlama gibi bir konuyla artık cebelleşiyoruz.

Ve yeni ortaçağ...

Bu kavramı Alain Minc kullandı ilk defa (Minc, t.y.)²... Neden yeni ortaçağ? Ortaçağın özelliği neydi?

Bir kere her şeyden önce; çok kuvvetli bir Papalık... Dini bir taassup vardı. Yani insanlar ilahi bir bilgiye, nakli bilgiye, kendilerine kilise tarafından nakledilen bilgiye sorgusuz-sualsiz itaat ederlerdi.

Yeni ortaçağcılar diyorlar ki; "Size internetten, bilgisayardan, televizyondan nakledilen bilgiye o kadar sorgusuz-sualsiz itaat ediyorsunuz ki, sizin Vatikan'ımız orası" diyorlar.

Nakli bilgi... İnsan kafası... Sanayi toplumu çünkü... Ortaçağdan çıktığında ilk şunu yapmıştır; "**İnsan aklı, ilahi aklın üzerindedir. Aklınızın almadığı her şey reddedin! Melekti, kitaptı... her şeyi reddedin!**" diyordu. İnsan aklını tanrısallaştıran bir düzendi o.

Şimdi yeniden, "**Boşverin insan aklını! Sizin için düşünen yapay zekalar var, algoritmalar var, enformasyon sistemleri var... Sizin için düşünüyoruz, çok fazla üzerinde durmanıza gerek yok...**" İşte, hazır bilgiyi de size getiririz. Şurada savaş var. Ben o savaşı görmedim,

² <https://www.kitapyurdu.com/kitap/yeni-ortacag-alain-minc/19137.html>

dokunmuyorum, yapmadım, etmedim. Ukrayna’da neler olduğunu kim biliyor? Ukrayna tarafından gelen bilgi, öyle geliyor, Rusya tarafından gelen bilgi böyle geliyor... Rusya’dan gelen bilgiyi Batı sistemi yasaklıyor, Batı’dan gelen bilgiyi Rus sistemi yasaklıyor.

Azerbaycan-Ermenistan çatıştılar dün. Bir sürü Azeri askeri de şehit oldu. Ermeni askerleri hayatını kaybetti. Her birinin başka bir rakamı var...

Kimden bilgi aldığımıza bağlı olarak kimin haklı olduğuna karar verdiğiniz bir düzen... Onun için nakli bilgi, akli bilginin önüne geçmiş durumda... Bu çok önemli bir şey.

Ve üstelik sosyal medya...

Bakın, insanlar... Genç nüfusun neredeyse yüzde yüze yakın bölümü... 5-6 milyar insandan söz ediyorum... Sosyal medya kullanıyorlar, internet kullanıyorlar... Youtube ve Instagram kullanıyorlar... Ve bunun içerisinde “malinformation” dediğimiz “zehirli bilgi” de var, “disinformation” dediğimiz “yanlış bilgi” de var, “misinformation” dediğimiz eksik bilgi de var. Ve insan toplulukları inanılmaz biçimde manipüle ediliyor!

Onun için Çin, “firewall” (güvenlik duvarı) kullanıyor, Çin’de hiçbir sosyal medyanın girişine izin verilmiyor, her şey yasak! Rusya da yasaklamaya başladı. Diyor ki, “Sen benim halkımı kitleler halinde nasıl oradan oraya oynatırsın? Nasıl benim halkımı zehirlersin?”

Türkiye’de de inanılmaz düzeyde, yoğun yabancı istihbarat servisi bot hesaplarla, şunla-bunla, birtakım robotlarla ve birtakım satın alınmış hesaplarla operasyon yapıyorlar. Bunu da göz ardı etmemek lazım. Sosyal medyadaki bilgilere dikkatli ve kontrollü yaklaşmak lazım.

Çok geniş kitleleri, çok hızlı manipüle eden, zehirleyen ve birbirine düşman eden bir sistematik zehirlenme harekâtı devam ediyor Türkiye’deki sosyal medyada. Yani bunların da kapatma üzerinden değil de doğru bilgilendirme üzerinden ve bunu yapan insanlara sistematik ceza uygulanması üzerinden yapılması lazım. Yani istihbaratçıları diyorum. Devletin istihbarat servislerinin yakalaması lazım bunları.

Artı, yeni dinler, yeni tanrılar, yeni peygamberler...

Yani peygamberler... Bizim anladığımız anlamda peygamberler değil. Bir ses sanatçısı da peygambere dönüştürülebiliyor. Tapınıyorlar ona! Herhangi biri, bir diziye giriyor, dizinin içinde yaşıyor!

Yani o kadar çok insan inanç sistemleri üzerinde dönüyor ki... Gençler inanmıyormuş, bütün dünyada deizm yayılıyormuş, bu oluyormuş... Yeni bilgilere açılıyor.

Yani mesela Pokemon diye bir oyun vardı. O çok beni şaşırtmıştı. Çocuğum küçüktü daha Pokemon varken... Havaalanında 9 saat bir rötar oldu. Dünyanın değişik yerlerinden... Londra Havaalanı... Bir sürü çocuk... Hiçbiri diğerinin bilgisini bilmiyor, dilini bilmiyor ve Pokemon diliyle(donanimhaber.com, 2011) konuşmaya başladılar. Pokemon filminin insan beyninin, bunların vehminin gerisinde bir şey konu mu, konmadı mı hiçbir fikrimiz yok!

Sistem, insan beynini çok iyi tanımaya ve tanımlamaya ve yönlendirebilir hale getirmeye başladı. (Kafanıza) bir çip koymanıza gerek yok. Düşünce sistemiğimizi değiştirebilecek, sizi çok iyi tanıyan sistemlerle karşı karşıyayız. Onun için yeni dinler de çıkabilir... Ve diyelim Hristiyanlığın yayılması bin yıl aldıysa, bu bin gün bile sürmez. Yani dünyada milyarlaraya ulaşmak...

Hatta şunu söyleyeyim: Bir hafta içerisinde bir milyarlık bir kitleye ulaşabilecek uygulamalar var. Bu uygulamalar bir ilahi bilgi ve bu ilahi bilginin tarikatına da dönüşebilir, buna dikkat edilmesi lazım.

Ve duvarların arkasına hapsolmuş uluslar...

Duvar sadece dışardan geleni durdurmaz, içerden çıkışı da durdurur. Çoğunlukla, içerde kalan insanlara sürekli olarak duvar tarafından kendilerine bir şey söylenmektedir; **“Dışarda korku var! Dışarda tehdit var!”** Bakın, o duvar bir işe yaramayabilir, birileri içeri girebilir ama içerdekileri sürekli alarm durumunda tutan, felç eden ve sürekli onlara tehdidin, tehlikenin varlığını hatırlatan bir şeydir duvar. Bir alarmdır aynı zamanda...

Ve seçilmiş krallar...

Artık, demin de söylediğimiz gibi, oy sandığından kral çıkartıyoruz. Dünyanın her yerinde bu böyle bir yöne doğru gidiyor. Çoğunlukçu demokrasi dediğimiz şeyin özü de budur. Babadan geçmeyecek. Oy vereceğiz ama çıkan şeyi de kral olarak benimsemeye başlayacağız diye düşünüyorum.

Ve sosyal fay hatları...

Demin de bahsetmiştik. Yoğun göçler var. Dünya üzerinde 300 milyona yakın göçmen hareket halinde...

“Refugee” dediğimiz... Savaşlar, kötü şartlar ve onlardan kaçmak için, canını kurtarmak için gelen ilticacılar 70 milyona dayanmış durumda. 10 milyona ulaşmış ülkesiz insan var ve inanılmaz bir hareket var. Ülkemiz de bu hareketin geçiş toprağı...

Doğal yollarla ve istihbari nedenlerle falan baya ciddi tehdit altında. Özellikle Afganistan-Pakistan bölgesinden Türkiye’ye doğru ciddi bir akışın teşvik edildiğini

YENİ SOSYAL FAY HATLARI

- ❖ YERLİ-YABANCI AYRIMI
- ❖ NESİLLERİN ÇATIŞMASI
- ❖ İKİLİ SOSYOLOJİ (Modern-Gelenekselden; Dijital-Konvansiyeye Geçiş)
- ❖ DEMOKRATLAR (SİVİL)-İSTİKRARCILAR (DEVLET)

de görmemezlikten gelmemek lazım. Birtakım istihbarat servisleri... kullanılan bazı şeyler bu anlamda çok tehlikeli hale geldi...

İkincisi... Nesiller çatışması... Ve sosyolojik olarak modern-geleneksel, dijital-konvansiyonele geçti artık. Eskiden biz birbirimizi modern mi, geleneksel mi diye ayrıştırıyorduk. Şimdi dijitalde iyi mi, kötü mü? Dijital dünyanın gençliği... Z kuşağı dediğimiz şey bu aslında. Ruhen Z kuşağı olan çok insan var. Yani evinden online'a giriyor. Eşyasını getiriyor (...).

***

Sunumun yemek molası öncesindeki kapanış kısmına ulaşamadım. Metin ve düzeltmedeki muhtemel eksiklerimi mazur görmenizi ve metnin yararlı olmasını dilerim.

16.09.2022

Muhammet Negiz

Kaynaklar

- Akyol, T. (2003, 4 Ağustos). Çok önemli bir kitap. *Milliyet*. 16 Eylül 2022 tarihinde <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/taha-akyol/cok-onemli-bir-kitap-5162579> adresinden erişildi.
- Arıboğan, D. Ü. (t.y.). Duvar: Tarih Geri Dönüyor | Küresel sistemlerin analizi . 2021. 16 Eylül 2022 tarihinde https://www.youtube.com/watch?v=SaeNwIJNYmo&ab_channel=%C3%9Csk%C3%BCdar%C3%9Cniversitesi adresinden erişildi.
- Bilici, M. (1999). 2000 YILI SENDROMU. *Kurgu Dergisi*, 16, 359-368. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1501190> adresinden erişildi.
- donanimhaber.com. (2011, 15 Ocak). Pikachu Dili | DonanimHaber Forum. 16 Eylül 2022 tarihinde <https://forum.donanimhaber.com/pikachu-dili--45988142> adresinden erişildi.
- freedomhouse.org. (2022). Global Freedom Status Map. 16 Eylül 2022 tarihinde <https://freedomhouse.org/explore-the-map?type=fiw&year=2022> adresinden erişildi.
- Minc, A. (t.y.). Yeni Ortaçağ . 16 Eylül 2022 tarihinde <https://www.kitapyurdu.com/kitap/yeni-ortacag-alain-minc/19137.html> adresinden erişildi.
- Permaculture News. (2010). The Truth About Trees - The Permaculture Research Institute. 16 Eylül 2022 tarihinde <https://www.permaculturenews.org/2010/12/02/the-truth-about-trees/> adresinden erişildi.
- tni.org. (2020, 18 Kasım). A Walled World Towards a global apartheid. *Report*. 16 Eylül 2022 tarihinde <https://www.tni.org/en/walledworld> adresinden erişildi.
- Vikipedi. (t.y.). Immanuel Wallerstein - Vikipedi. 16 Eylül 2022 tarihinde https://tr.wikipedia.org/wiki/Immanuel_Wallerstein adresinden erişildi.
- Zakaria, Fareed. (2003). The future of freedom : illiberal democracy at home and abroad, 286. <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/taha-akyol/cok-onemli-bir-kitap-5162579> adresinden erişildi.

Notlar

